

KIZILAYCI HÂMİD BEY

Dr. FETHİ TEVETOĞLU

Millî Mücadele sırasında değerli hizmetler gördüğü hâlde, daha sonraki yıllarda adı pek duyulmayanlardan biri, Hilâliahmerci (Kızılaycı) lâkabıyla ünlü Hâmîd Bey'dir.

Aslında maarifçi ve maliyeci olan Hâmîd Bey, Anadolu'daki Millî Mücadele için İstanbul'da gösterdiği başarılı diplomatik ve siyasi faaliyetleriyle Türk milletine yararlı hizmetlerde bulunmuş vatanseverlerden biridir.

Atatürk'ün Nutuk'u başta gelmek üzere, Millî Mücadele tarihimize kaynakça olan eserlerin pekçoğunda onun adına ve hizmetlerine sık sık rastlanmaktadır.

Hem anne, hem baba tarafından asil bir soydan gelen Hâmîd Bey'in nüfus kütüğünde yazılı adı: "Mehmed Abdülhamid" ve 1936 yılından sonra kullandığı soyadı ise: "Hasancan"dır.

Yavuz Sultan Selim'in yakın nedimlerinden XVI. Yüzyıl'ın ünlü Türk bilgini ve bestecisi Hasancan Çelebi (1490-1567) ahfâdından ve Tâcü't-Tevârih yazarı Şeyh'ül-İslâm Sa'düddin Efendi (1536-1599)'nin torunlarından Mehmed Ârif Bey'in oğludur. Üstad İbnül'Emin'in deyimiyile: "Hasancan ahfâdından Şeyhülislâm Sa'düddin Efendi'nin kızının oğlu Ârif Mollazâdedir."¹

Hâmîd Hasancan, Nisan 1870 (1286)'de İstanbul'da doğmuştur. Orta öğrenimini Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde, lise öğrenimini Mülkiye'nin İdâdî bölümünde tamamlamıştır. Mülkiye'nin yüksek bölümünden mezun olunca Ocak 1891'de, Maliye Nezâreti Muhâsebât Umum Müdürlüğü Merkez Hesapları Kâtipliği görevi ile ilk devlet hizmetine başlamıştır.

Hâmîd Bey, kısa bir süre sonra buradan maarif kadrosuna geçmiştir. Şubat 1892'de İstanbul Kandilli, Ekim 1894'de Selânik vilâyeti, Mayıs 1896'da tekrar Kandilli, Nisan 1899'da Bursa vilâyeti ve Kasım 1905'de ise Edirne Merkez İdâdileri müdürlüklerine atanmış ve genel-tarih, coğrafya, Türkçe-kitâbet, fizik-kimya, cebir, geometri, mekanik, idârî kanunlar ve ekonomi dersleri de okutmuştur.

¹ İbnül'Emin Mahmud Kemal İnal: Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, 4. Baskı, İstanbul 1969, s. 1654, dipnot 1.

Şubat 1906'da maarifden ayrılarak İstanbul'a gelmiş ve (Dârü'l-hayr-ı Âli Medresesi) muhasebecisi olmuştur. Aynı yılın Ekiminde tekrar maarife dönerek, Maarif Nezâreti İlkokullar Şube Müdürlüğü'ne, Mayıs 1909'da Ortaokullar Şûbe Müdürlüğü'ne atanmış; aynı zamanda İstanbul Hukuk Okulu'nda genel-ekonomi profesörlüğü yapmıştır. Ekim 1911'de ek görev olarak, Yüksek Ticaret Okulu'nda maliye dersi okutmayı da üzerine almıştır.

Vilâyet gazetelerinde makaleler yazması, okullar için okuma kitapları yayımlaması ve Charles Gide'in (İktisad İlmi) eserini tercüme etmesi bu dönemdedir.

Hâmid Bey, Aralık 1911'de ek görevleriyle birlikte Maliye Nezâreti Düyûn-u Umûmiye Şubesi Müdürü ve 17 Haziran 1912'de Osmanlı Bankası Yönetim Kurulu'nda Maliye Nezâreti'ni temsil eden üye olmuştur. Bu son görevinde, 31 Aralık 1925 tarihine kadar kalmıştır.

Hâmid Bey bu arada sosyal, siyasî ve diplomatik kuruluş ve faaliyetlere de katılmaya başlamıştır. Aralık 1912'de, o dönemin ekonomi öğretmen ve yazarları ile, bakanlık ve bankalardaki uzmanlar tarafından kurulan (İstihlâk-i Millî Cemiyeti)'nin ilkelerini kabul etmeyenlerden biri de Hâmid Bey olmuştur².

I. Dünya Harbi sırasında profesörlük ve Osmanlı Bankası Yönetim Kurulu üyeliği ile birlikte, 15 Mayıs 1913 (1329) tarihinden başlayarak Merkez Kurulu'na üye seçildiği Hilâliahmer (Kızılay) saflarında: Prof. General Dr. Besim Ömer (Akalm), Prof. Dr. Celâl ve Âkil Muhtar (Özden) kardeşler, Dr. Abdülhak Adnan (Adıvar), Ayûzâde Tahsin, Prof. Nuri (Birgi), Ahmed Nesimî ve Yusuf Râzî gibi arkadaşlarıyla bütün savaş boyunca başarılı hizmetler görmüştür. Bundan sonradır ki, öğretmenliği, maliyeciliği bir yana, Hilâliahmerci (Kızılaycı) diye anılmaya başlanmıştır.

5 Şubat 1918 tarihine kadar Kızılay'da Muhâsip Üye olarak çalışan ve Merkez Kurulu Maliye Komisyonu'na da seçilen Hâmid Bey, Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığındaki Merkez Yönetim Kurulu döneminde, Prof. Dr. Âkil Muhtar (Özden) ile birlikte, Kızılay Başkanvekili de olmuştur.

1919 Şubatı sonlarında A'yân Meclisi (Senato) Başkanı Ahmed Rıza Bey, eski Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa,

² Tarık Zafer Tunaya: Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 1, İstanbul 1984, s. 445, dipnot 5.

³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk): Nutuk, İstanbul 1938, s. 178; Kâzım Karabekir: İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960, s. 369; Mazhar Müfid Kansu: Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, 2. C., Ankara 1968, s. 424; Dr. Fethî Tevetoğlu: Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1971, s. 121.

Abdurrahman Şeref, Mustafa Ârif, Prof. Dr. Celâl Muhtar (Özden), eski Başkâtip Cevad, Ali Haydar Midhat, Rasadhâne Müdürü Fatin (Gökmen) Bey ve Efendilerin oluşturdukları (Vahdet-i Millîye Hey'eti) adlı Millî Vahdet Kuruluşu'nun, (Millî Blok)'un kurucuları arasında, Hilâliahmerci Hâmid Bey de vardır.

Bu sıralarda İstanbul'da bir (Sulh Nazırlık Komisyonu) teşkili düşünülmektedir. Amasya Görüşmesi'nin imzasız Beşinci Gizli Protokol'unda belirlenen, Tevfik Paşa başkanlığında, Barış Konferansı'na gidebilecek kimseler listesindeki ondokuz kişi içinde askerî temsilci olarak Ahmed İzzet Paşa ve uzmanlar heyetinde ise, Maliye Uzmanı Hâmid Bey, Askerî Uzman Albay İsmet (İnönü) Bey de bulunmaktadırlar.³

Bilindiği gibi, İtilâf Devletleri'nce Barış Konferansı'na hem Ankara, hem de İstanbul hükümetlerinin davet edilmeleri, haklı olarak, Mustafa Kemal Paşa tarafından şiddetle ret ve protesto edilmiştir.

Konu ile ilgili sert eleştiri ve tartışmalar, Ahmed Tevfik Paşa ile Gazi Mustafa Kemal Paşa arasında karşılıklı çekilen telgraflar, hep İstanbul'da bulunan Hâmid Bey aracılığıyla yapılmıştır, ulaştırılmıştır.

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin başarısı ile sonuçlanan bu mesele, T.B.M.Meclisi'nde ve basında bazı açıklamalara, yazışmalara yol açmıştır. Daha sonra bu konuya Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)'nın, tarihî Nutuk'da geniş yer verdiği görülecektir.⁴

Böylece siyasî ve diplomatik faaliyetlere de girişen Hâmid Bey, İkdâm gazetesinde⁵ yayımlanmış Millî Kongre Başkanlığı bildirisinden anlaşıldığına göre, gerekli nitelikleri taşıyan 16 adayın üçüncüsü olarak (Millî İktisad Fırkası)'ndan genel-seçimlere katılmıştır. Millî Kongre Merkez Bürosu'nun İstanbul seçmenlerine sunduğu 16 kişilik aday listesi şu kişilerden oluşmaktaydı:⁶

Servet-i Fünûn sahibi Ahmed İhsan (Tokgöz), Baro Başkanı Celâleddin Ârif, Osmanlı Bankası Yönetim Kurulu Üyesi Hâmid (Hasancan), Millî Banka II. Müdürü Hasan Ferid, eski Belediye Başkanlarından Hüseyin Kâzım, eski Dışişleri Müsteşarı Reşad Hikmet, Londra Elçiliği eski Başkâtibi Reşid Sa'di, İstiklâl gazetesi Başyazarı Rauf Ahmed, Prens M. Sabahaddin, Üniversite Profesörü Selâhaddin, Doktor Abdülhak Adnan (Adıvar), eski Bern Elçisi Fuad Selim, ilmiyeden eski

⁴ İbnül'Emin M. Kemal İnal: a.g.e., s. 1738-39.

⁵ İkdâm, 28 Kasım 1919 (1335).

⁶ M. Tayyib Gökbilgin: Millî Mücadele Başlarken, İkinci Kitap, Ankara 1965, s. 166.

Evkaf Müsteşarı Kemal Âtîf, Deniz Ticaret Mahkemesi Başkanı Yusuf Ziya ve Lütî Beylerle, Mişon Ventura Efendi.

Seçilen 11 İstanbul Milletvekili içinde bu listedeki 16 adaydan sekiz kişi bulunuyordu. Aldıkları oy sırasına göre bu seçilen 8 kişi şunlardır: ⁷

Oy Sayısı:

- 362 *Hâmid Bey*
- 356 *Prof. Selâhaddin Bey*
- 350 *Celâleddin Ârif Bey*
- 299 *Reşad Hikmet Bey*
- 235 *Dr. Abdülhak Adnan Bey*
- 190 *Mişon Ventura Efendi*
- 164 *Lütî Bey*
- 159 *Hasan Ferid Bey*

Millî Kongre listesi dışından seçimleri kazanan diğer üç İstanbul Milletvekilinin aldıkları oylar ise şöyledir:

Oy Sayısı:

- 259 *Eski Meşihat (Şeyhülislâmlık Dairesi) Müsteşarı Kâmil Bey*
- 221 *Kiyev Elçisi Muhtar Bey*
- 135 *Zeytinburnu Fabrikası Ustabaşısı Numan Usta*

Seçim, 18 Aralık 1919 (1335) Perşembe günü Üniversite Konferans Salonu'nda, İstanbul'un 469 Muntehib-i Sâni'sinden 440'ının katılması ve oy kullanmaları ile yapılmıştır. ⁸

İstanbul genel-seçimi sonucunu bildiren İkdâm gazetesi, (Hâmid bey Çiftçiler Derneği Adayı) başlığı altında şunları yazıyordu: ⁹

“Evvelki gün yapılan seçimde 440 Muntehib-i Sâni'den 362'si tarafından Mebus seçilen Osmanlı Bankası Yönetim Kurulu Üyelerinden Hâmid Bey, maliye ve ekonomi işlerinde fikrinden istifade edilecek değerli bir mütehasıstır.

Maliye ve ekonomi ve genellikle yurdun geleceğine ilişkin işlerde Hâmid Bey kadar uzmanlık yeteneğine sahip ve fikirlerinden istifade edilecek danışmanlarımız pek azdır.”

⁷ İkdâm, 18 Aralık 1919 (1335) Cuma, 27. Yıl, Nu. 8209, s. 1.

⁸ İkdâm, 18 Aralık 1919 (1335) Perşembe, Nu. 8208, s. 1.

⁹ İkdâm, 20 Aralık 1919 (1335) Cumartesi, 27. Yıl, Nu. 8210, s. 1.

İstanbul seçimlerini birincilikle kazanmış Hâmîd Bey'in, 12 Ocak 1920'de açılarak, 11 Nisan 1920'de kapatılan son (Osmanlı Meclis-i Mebusânı)'nda İstanbul Meb'usu olarak bulunduğu anlaşılmaktadır.

Seçimden önce, 8 Kasım 1920 Pazartesi günü, Millî Hükûmetçe "Kızılay Mümessili" diye örtülü bir adla İstanbul'da görevlendirilen^{10, 11} Kızılaycı Hâmîd Bey, bu tarihten düşmanların çekilmesine kadar, işgal altındaki İstanbul'da yabancı temsilcilerle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları adına son derece önemli konularda birçok görüşmeler yapmış, heyetlere katılmış, hatta bazı anlaşmalar imzalamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, İtilâf Kuvvetleri temsilci ve komutanlarıyla; İngiliz, Fransız ve İtalyanlar gibi yabancılarla yapılan siyasî ve diplomatik görüşmelerde; yabancı ajanslar aracılığıyla Avrupa'ya, Batı dünyasına duyurmak istediği protesto veya mesajlarının yayılmasında, İstanbul'da görevlendirdiği Kızılaycı Hâmîd (Hasancan) Bey'den yararlanmıştı.¹²

Hâmîd Bey, Mustafa Kemâl Paşa'ya gönderdiği 18 Haziran 1921 tarihli bir telgrafta özetle:

"Burada resmî mevkii olan bir İngiliz, İngiltere'nin İstanbul'daki en yüksek makamı adına bugün bendenize başvurarak seri bir barışa ulaşabilmek için müzakereye hazır bulduklarından, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile hemen münasebete girişmek istediklerini ve acele cevap beklediklerini bildirmeme aracı olmamı rica etti" diyordu. Mustafa Kemal Paşa tarafından Hâmîd Bey'e verilen karşılıkta ise görüşmelere hazır oldukları bildirilmişti.¹³

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Hâmîd Bey'in, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'la 23 Ekim 1921 Pazar günü imzaladıkları "Esirlerin Değiştirilmesi" ile ilgili anlaşma, Türk-İngiliz ilişkilerinin düzelmesine yol açmıştır. Bu anlaşma sonucudur ki, Anadolu'daki bütün İngiliz esirleri ile, Malta'daki bütün Türk sürgünlerinin değişimi sağlanabilmiştir.¹⁴

¹⁰ Gotthard Jaeschke: Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1970, s. 127.

¹¹ Dr. Utkan Kocatürk: Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara 1973, s. 150.

¹² Dr. Fethî Tevetoğlu: a.g.e., s. 60.

¹³ Ibid, ss. 62-63.

¹⁴ Gazi Mustafa Kemal: a.g.e., s. 420 ve 461; Gotthard Jaeschke: Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 193-94; Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi: Türk İstiklâl Harbi, Ankara 1965, II. Cild, 2. Kısım, s. 11; Ali Fuad Türkgeldi: Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi, Ankara 1948, s. 141; M. Cemil (Bilsel): Lozan, 1. Cilt, İstanbul 1933, s. 419.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Türk Orduları Başkomutanı Gazi Mustafa Kemâl Paşa, Müttefik Devletler'in yeni gelişmeler karşısında düşüncelerini anlamak ve Türk Millî Davası'nın esaslarını onlara anlatmak için, Avrupa'da bulunmak üzere Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'i bir küçük heyetle Paris'e göndermişti. 12 Şubat 1922'de Ankara'dan ayrılıp, iki hafta İstanbul'da kalan Yusuf Kemâl Bey, burada İtilâf Devletleri Yüksek Komiserleri ve İstanbul Hükûmeti ile de temaslarda bulunmuştu. Yusuf Kemal Bey'le birlikte bu görüşmelere katılan Ankara'nın İstanbul Mümessili ve Kızılay Başkanı Hâmid Bey, 1 Mart 1922 Çarşamba günü Fransız Paket Kumpanyası'nın Tadla (Tari) Vapuru ile Marsilya'ya giden Türk Heyeti'ne İstanbul'dan Hâmid Bey de alınmıştı.¹⁵

1922 Eylülünde Mustafa Kemal Paşa ile General Harington arasındaki yazışmalarda, Hâmid Bey'in taraflar arasında önemli işler yaptığını belirtilmektedir:¹⁶

İzmir'de Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

26/9/338 (1922)'de Erenköy ve Biga'nın batısından süvarinizi geri çekmek için sizinle derhal muhabere etmesini Hâmid Bey'den rica ettim.

Herhangi bir olaydan sakınma yolunda çok kuşkuluyum. Müzakerelere kadar ta'likan (te'hir edilmek, asıntıda bırakılmak üzere) kıl'alarınızı tarafsız bölge dışına çıkarmanızı rica ederim.

26/9/38

General Harington

Bıyıkhoğlu, umutları kalmayan Yunanlılarla ilgili olarak da şunları yazmaktadır:¹⁷

“Yunanistan, Anadolu'daki askerî durumunun ümitsizliği karşısında İtilâf Devletleri'ne müracaatla Anadolu'daki mandasından vazgeçtiğini bildirmiş ve aracılık ricasında bulunmuştu. Türk kurtuluşunun bir müjdesini veren bu Yunan müracaatı, Yunan istilâ hırsının ve Megalo İdea'sının tarihe karıştığını bütün dünyaya ilân eden bir haberdir. Artık bir devir kapanıyor, yeni bir devir açılıyordu. Bu Yunan teşebbüsü üzerine, İstanbul'daki İtilâf Yüksek Komiserleri de, Ankara'nın İstanbul Mümessili Hâmid Bey'e mütareke için başvurmuşlardı.”

¹⁵ Tevfik Bıyıkhoğlu: Trakya'da Millî Mücadele, I. Cilt, Ankara 1955, s. 417, dipnot: 55.

¹⁶ Nimet Arsan: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1964, s. 462.

3 Ekim 1922 Salı günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile İngiliz ve Yunanlılar arasında başlayan Mudanya Konferansı konuşmalarını yakından izlemek isteyen Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Mareşal Çakmak) da Mudanya'ya gelmişti. Ankara Mümessili Hâmid Bey'le, Franklin Bouillon ve eski Atina Elçimiz Galib Kemâlî Bey de Mudanya'da bulunanlar arasında idiler. İsmet Paşa, gerektiğince, konferans müzakereleri dışında bu zatlarla da istişâre ediyordu.¹⁸

İtilâf Devletleri ile Millî Hükûmet arasındaki her seviyede ilişkiler, Mustafa Kemal Paşa ile yapılan görüşmeler üzerine Avrupa basınında yer alan hemen her yazı ve haberde Hâmid Bey'in adı geçiyor, aracılığı belirtiliyordu.^{19, 20}

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Antlaşması'nı Yunan Hükûmeti'nin kabul ettiği, 14 Ekim 1922 Cumartesi günü, B.M.M. Hükûmeti'nin İstanbul temsilcisi Hâmid Bey'e bildirilmiştir.²¹

Gençlik yıllarında bir "Savaş Muhabiri" olarak yazarlığa başlayan ünlü Amerikalı romancı Ernest Hemingway (1898-1961)'in William White tarafından (By-Line: Ernest Hemingway) adı altında toplanmış seçme makalelerinden biri, (Hâmid Bey) başlığını taşımaktadır.²²

İstanbul'dan gönderilmiş ve 9 Aralık 1922 Cumartesi günü The Toronto Daily Star gazetesinde yayımlanmış makalesinde Hemingway, Hâmid Bey'le ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Bismarck, Balkanlar'da gömleğinin eteklerini pantolonunun içine sokan herkes dolandırıcıdır, demişti. Elbette, köylü olanların hepsinin de gömlekleri dışarıda. Ben Hâmid Bey'i, Fransız sermayesiyle kurulmuş Osmanlı Bankası'nın dolgun maaşlı bir yöneticisi olarak gördüğümde gömleğinin etekleri pantolonunun içindeydi ve gri bir iş adamı elbisesi giymişti.

Hâmid Bey'in işyeri, bir tepe üzerindeki eski sarayın sırasında ve Kızılay evlerinin en yukarısındaydı. Kendisi bu kuruluşun öncülerinden biri. Kızılay'ın -bizim Kızılhaç kuruluşu gibi- hâki kumaş elbiseli adamları,

¹⁷ Tefik Bıyıklıoğlu: a.g.e., s. 435.

¹⁸ Ibid, s. 446.

¹⁹ Les Puissances et l'Orient (Büyük Devletler ve Doğu), Le Temps (Paris), 19 Eylül 1922 Salı.

²⁰ Richard Eaton: Une interview de Mustapha Kemal (Mustafa Kemal ile Bir Görüşme), Le Figaro (Paris), 1 Ekim 1922 Pazar.

²¹ Zabıt Ceridesi, Devre I, C. XXIII, s. 432; Türk İstiklâl Harbi, Cild II, Kısım 6, Kitap IV, s. 88; Dr. Utkan Kocatürk: a.g.e., s. 231.

²² William White'in derlediği: By-Line: Ernest Hemingway, New York 1967, s. 49-50.

Ankara Hükûmeti'nin buyruklarını harfi-harfine titizlikle uyguluyorlar.”

“Kanada, Mustafa Kemal İstanbul'a girince, şehirdeki Hristiyan halkın soykırımı uğraması ihtimalinden kuşku duyuyor” dedim.

İri-yarı, kır bıyıklı, kirpiyi andıran saç-kesimli, kolalı yakalı elbisesi içinde dimdik duran Hâmid Bey, gözlüklerinin üstünden bakarak Fransızca:

“Hristiyan halk neden korkacaktı?” diye sordu. “Onların hepsi silâhlı. Türkler ise silâhlarından arındılar. Hayır soykırımı olmayacak. Asıl şimdi Hristiyan Rumlar, Trakya'daki Türkleri yediden-yetmişe katlediyorlar. Bu yüzden halkımızı korumak için Trakya'yı hemen işgal etmemiz gerekiyor.”

Hâmid Bey'in 1920 yılından bu yana aralıksız olarak İstanbul'da Millî Mücadele yolunda süregelen hizmetleri, Lozan Konferansı sırasında bir kopukluğa uğramıştır. Türk Murahhas Heyeti Başkanı İsmet Paşa'nın istek ve teklifi üzerine, eski Maliye Nazırı Câvid Bey'le birlikte, Lozan Konferansı'na Müşavir (Danışman) olarak katılan Hâmid Bey, bir süre sonra bu görevden affedilmiştir. Onunla birlikte Câvid Bey, Tanin Başyazarı Hüseyin Câhid Beyler de Türkiye'ye geri gönderilmişlerdir. Bu üç kişiye, Konferansa Paris Basın Temsilcisi olarak gelmiş Dr. Nihad Reşad (Belger) ile, o sıra Yüksek Mühendis Okulu Fransızca öğretmeni bulunan eski İstanbul Hahambaşısı Hayim Naum Efendi de eklenmişlerdir.

Ali Çankaya, değerli eserinde, Maliye Nazırı Câvid Bey'in hâl tercemesi içinde bu konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır.²³

“...Kendisinin (Câvid Bey'in) malî işlerdeki ihtisası ile, Osmanlı borçlarının alınışına ait antlaşmaları yakından bilmesi gözönüne alınarak Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve İsmet Paşa'nın isteği üzerine, Hüseyin Câhid ve Hâmid Hasancan ile birlikte Lozan Konferansı Türk Delegasyonu'na dahil edildi. Ancak, kısa bir süre sonra, tespit edilemeyen bir sebeple, üçü birden bu görevden affedildiler.”

Bilindiği gibi bunlardan Câvid Bey, tutuklanıp İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmiş; 10 Ağustos 1926'da Ankara'da yapılan sorgusu ve 25 Ağustos'da dinlenen savunması sonucu, “evinde yaptığı gizli toplantılarla ve İzmir Suikastı'nı hazırlayan kişilerle olan yakın ilişkisinin açıkça anlaşılması sebebiyle onları yönetmek ve yardım sağlamak suçu” gerekçesiyle 26 Ağustos 1926 Perşembe gecesi Ankara'da asılmıştır. Hüseyin

²³ Mücellidoğlu Ali Çankaya: Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, III. Cilt, Ankara 1968-69, s. 684.

Câhid (Yalçın) ise, Tanin'de yayımlanmış makaleleri yüzünden sevk edildiği İstiklâl Mahkemesi'nde, ömür boyu sürgün cezasına çarptırılarak Çorum'a sürülmüştür.^{24, 25}

Hâmid Bey ise, 1925 yılı sonunda inceleme ve araştırma yapmak üzere Fransa'ya gitmiş ve 1929 sonuna kadar dört yıl orada kalmıştır. Hâmid Bey, 1930 yılında yeni kurulan Umumî Murakabe Heyeti (Genel Denetim Kurulu)'ne üye getirilmiştir.

22 Şubat 1939'da ise şu "Kararname" ile Denizbank İdâre Meclisi Başkanı olmuştur:²⁶

"...Münhal bulunan Denizbank İdâre Meclisi Reisliği'ne de Umumî Murâkabe Heyeti a'zâsından Hâmid Hasancan 350 lira ücretle tayinleri İktisat Vekilliği'nin 21.2.1939 tarih ve 731/8465 sayılı teklifi üzerine 3295 sayılı Kanununun 10. maddesi uyarınca Bakanlar Kurulu'nca 22.2.1939 tarihinde onanmıştır.

22.2.1939

Reisicumhur
İsmet İnönü

Başvekil	Adliye V.	Millî M.V.	Dâhiliye V.	Hâriciye V.
Dr. R. Saydam	T.F. Silay	N. Tınaz	F. Öztrak	Rana Tarhan
Maliye V.	Maarif V.	Nâfıa V.	İktisad V.	Sıhhiye, İ.M.V.
F. Ağralı	H.A. Yücel	A. Çetinkaya	H. Çakır	Dr. H. Alataş
Gümrük ve İn. V.	Ziraat V.			
R. Tarhan	M. Erkmek			

Ayrıca, Denizcilik Bankası Arşivi'ndeki dosyasında bulunan (İktisat Vekili Hüsnü Çakır) imzalı bir yazıda, Hâmid Bey'in bu göreve 1 Mart 1939'da başladığı belirtilmektedir.

Celâl Bayar'ın Başbakanlıktan ayrılıp yerine Dr. Refik Saydam'ın atanmasını izleyen dönemde, 31 Ocak 1939'da, Denizbank lağvedilmiş; Genel Müdür Yusuf Ziya Öniş ile muavinleri ve yüksek kademedeki diğer yöneticiler görevlerinden alınarak yerlerine geçici olarak yeni atanmalar yapılmıştır. İşte bu arada, 1 Mart 1939 tarihinde Yönetim Kurulu Başkanlığı'na Hâmid Hasancan getirilmiştir. 1 Temmuz 1939'da Denizbank lağvedilerek yerine yeni bir devlet dâiresi kurulunca Hamid Bey de açıkda kalmıştır.

²⁴ Dr. Ergün Aybars: İstiklâl Mahkemeleri (1923-1927), Ankara 1982, s. 377 v.d.

²⁵ Feridun Kandemir: İzmir Suikastı'nın İçyüzü, II. Cilt, İstanbul 1955, s. 90-95.

²⁶ Mücellidoğlu Ali Çankaya: a.g.e., s. 364.

Hâmid Hasancan, emekli olarak yaşadığı İstanbul'da 28 Kasım 1943 Pazar günü Hakkın rahmetine kavuşmuş ve Karacaahmed'deki aile kabristanına gömülmüştür.

Mülkiye'li sınıf arkadaşlarından Mehmed Mûsâ Adiga, Kızılaycı Hâmid Bey için şunları yazmıştır:²⁷

“...Ankara Hükûmeti'nin pek nazik ve tehlikeli olan Mümessilliği'ni üzerine almış bulunan Hâmid Bey, en çetin riyâzî meseleleri halletmek hususunda yüksek bir yeteneğe sahipti. Kendine (Kitapsız Hoca) denilecek derecede hayrete değer bir hafıza ve zekâyâ sahip olan rahmetlinin memleketçe vücudundan yeterince istifade edilemediğini burada zikretmekten kendimi alamadım.”

Çok kuvvetli Fransızca bilen Hâmid Bey, henüz öğrenci iken genç yaşında gazete ve dergilerde yazılar yazmaya başlamış yetenekli bir kalem sahibiydi. Târik Us, 1942'de 50 yıllık yazı hayatı olan 59 yazar için düzenlenen jübile hakkında yayımladığı (50 Yıl) adlı kitabında Hâmid Bey için şunları yazmaktadır:²⁸

“Hâmid Hasancan'ın ilk yazısı, Ahmed Midhat merhumla, memleket dokumacılığı ve sanayileşmemiz konusunda yaptığı bir polemiktir. Genç iktisatçı bu mektupta²⁹ Ahmed Midhat'a ekonomi ilmini bilmediğini yazmaktadır. Aleyhinde olmasına rağmen Ahmed Midhat bu yazıyı gazetesine aynen koydurmuş ve: Sözlerniz sert, kaba; bundan pek genç olduğunuz anlaşılıyor. Yaşınız ilerledikçe soğukkanlılık gelir, sözlerniz yumuşar, diye başlayan bir cevap vermiştir.”

Hâmid Hasancan'ın başlıca basılmış eserleri şunlardır: Nasihat (1905); Çocuk Kıraat Kitabı, 1. Yıl (1905); 2. Yıl (1911); İlm-i İktisad (3 cilt, 1914).

²⁷ Ibid, 2. C., Ankara 1954, s. 178.

²⁸ Hakkı Târik Us: 50 Yıl, İstanbul 1943, s. 57.

²⁹ Tercümân-ı Hakikat, 6 (18) Aralık 1305 (1889).